

Jan van Battel (1477-1557), (heraldisch) schilder in Mechelen

Kunstenaar, werken en nieuwe vondsten

Aan de Mechelse schilder Jan van Battel de Jongere kon tot voor kort slechts één bewaard gebleven werk met zekerheid toegeschreven worden: het triptiek met Karel V als jonge koning van Spanje in de collectie van de Stedelijke Musea Mechelen (afb. 1). Met een betalingsbewijs in de stadsarchieven en Mechelen als continue verblijfplaats, is die tenaamstelling onbetwistbaar. Van dit drieluik is er nog een tweede, latere en ietwat afwijkende versie in het Deutsches Historisches Museum in Berlijn (afb. 2), waaraan met enige voorzichtigheid de naam van de schilder verbonden wordt. Van andere opdrachten aan Jan van Battel leken enkel de archivalische sporen overgeleverd. Toch kunnen dankzij recent onderzoek aan de twee triptieken maar liefst 35 schilderijen toegevoegd worden, en mogelijk nog een vijftigtal meer.

Jan van Battel, telg van een Mechelse schildersfamilie en hofschilder onder keizer Karel V, was in de eerste helft van de zestiende eeuw de uitvoerder van een groot aantal opdrachten van hooggeplaatsten. Toch is de schilder weinig gekend en werd er nog niet eerder een monografie aan hem gewijd. Tijd voor rehabilitatie. Wie was Jan van Battel? Waarom is er zo weinig bekend van hem? Vooral: welke schilderijen kunnen aan hem worden toegeschreven? De zoektocht leidt van de residentiestad Mechelen naar de Nederlandse 'hofstad' Den Haag en de Catalaanse metropool Barcelona.¹

Mechelse Handelingen

Een artikel uit 1907 van Hyacinthe Coninckx in de *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* bracht mij op het spoor van de vondst van de schilderijen van Jan van Battel in Den Haag (afb. 3).² Coninckx was één van de oprichters en secretaris van die Mechelse geschiedkundige vereniging. Met een groot aantal artikelen droeg

Afb. 1. Jan van Battel, *Triptiek met Karel V als koning van Spanje*, 1517-1518. Olieverf op hout, middenluik: 88 x 57 cm, zijluiken: 90 x 25 cm. © Musea & Erfgoed Mechelen, inv. S/0010.

Afb. 2. Jan van Battel, *Triptiek met Karel V als keizer*, vanaf 1519 (ca. 1530?). Olieverf en tempera op hout, 98 x 141,5 x 4,5 cm. Deutsches Historisches Museum Berlin, inv. Gm 2003/71-3. Scan uit: Tent. cat. 2012-2013 Berlin (*Atelier der Geschichte*), 35.

Afb. 3. Titelpagina H. Coninckx, 'Notes d'art...', in *Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*, dl. 17, 1907, p. 52.

hij bij aan alle eerste 40 jaargangen van de *Handelingen*.³ In zijn *Notes d'Art – À propos du chapitre de la Toison d'Or tenu à Malines en 1491* uit 1907 trachtte hij de wapenborden die de Orde van het Gulden Vlies na afloop van het vijftiende kapittel achterliet in de Sint-Romboutskerk, toe te schrijven aan een Mechelse schilder. Dit lukte hem niet.

De glorieuze kapittels van de ridderorde van het Gulden Vlies – gesticht door de Bourgondische hertog Filips de Goede en voortgezet door zijn opvolgers – werden steeds in een andere stad gehouden, maar vormden allesbehalve een stedelijke aangelegenheid. Gaststad Mechelen droeg in 1491 bijvoorbeeld slechts bij aan de bijeenkomst in de vorm van een geldelijke bijdrage, wijn en een steekspel.⁴ De coördinatie van zo'n kapittel lag in handen van enkele officieren en leden van de orde. Zo konden ceremonieel en rite volledig gereguleerd en gestandaardiseerd worden. Het plaatsen van de wapenborden van de ridders boven hun zetels in het koor, is een kenmerkend voorbeeld daarvan. Voor elk kapittel werden nieuwe wapenborden vervaardigd, steeds weer volgens eenzelfde compositie. Tegen een zwarte achtergrond prijkt het wapenschild van de ridders, bekroond met helm, dekkleden en helmteken, en omhangen met de Gulden-Vliesketen. In gouden sierletters staan naam en titel(s) van de ridder vermeld. Sinds het vorige kapittel overleden ridders kregen een afwijkend en meer sober bord, met enkel wapenschild en Vliesketen, en geëxcommuniceerde ordeleden kregen een tekstbord waaruit daad en vonnis blijkt. Met behulp van het formaat en de volgorde van de borden werd de hiërarchie onder de ridders kenbaar gemaakt. Zo zat de soeverein tegenover het hoofdaltaar aan de epistelzijde en hij kreeg het grootste wapenbord. Hoge en trouwe edelen zaten daar direct naast, en dan kwamen de lagere edelen en nieuwe ridders.⁵ Na afloop van een kapittel werden de wapenborden traditiegetrouw achtergelaten in het koor van de kerk, als blijvende herinnering aan het bezoek van het befaamde gezelschap.

Een beperkt aantal hofschilders was verantwoordelijk voor de Gulden-Vliesborden die voor de 23 kapittels in de periode 1431-1559 vervaardigd werden. In de vijftiende eeuw waren dat de schilders Hue de Boulogne († ca. 1451), Jean de Boulogne († na 1454) en Pierre Coustain († ca. 1487).⁶ Samenvattingen van de betalingen aan deze schilders werden door Coninckx opgenomen in zijn artikel. De wapenborden van het kapittel van 1491, dat onder leiding van de toen dertienjarige Filips de Schone in Mechelen plaatsvond, werden door Emmanuel Neeffs (1878) aan de Mechelse schilder Boudewijn van Battel († na 1508) toegeschreven.⁷ Hiervoor komt echter de nog jonge Jacob van Lathem († 1522) in aanmerking, die in 1493 in het Antwerpse gilde werd toegelaten maar ook in Brussel woonde en werkzaam was.⁸ Deze schilder leverde in 1494 al werk aan de ridderorde en was eveneens verantwoordelijk voor de Gulden-Vliesborden van het eerstvolgende kapittel in Brussel (1501), zoals hier voor het eerst gemeld kan worden.⁹ Ook was hij actief voor de daaropvolgende Gulden-Vlieskapittels in de eerste twee decennia van de

zestiende eeuw. In diezelfde periode werkte Jacob van Lathem samen met de schilder die in dit artikel centraal staat.

Hoewel Coninckx de Mechelse Gulden-Vliesborden niet aan een Mechelse schilder kon toeschrijven, stuitte hij op de naam van een Mechelaar die werkte voor de Bourgondische hertog en aan opdrachten voor de kapittels van de Orde van het Gulden Vlies: Jan van Battel. Op basis van de samenvattingen van de hertogelijke rekeningen in Rijsel (Lille), kwam Coninckx tot een eerste overzicht van de opdrachten waaraan Van Battel werkte.¹⁰ Een vermelding viel mij op:

*1546. « 18 livres à Jean van Battele, peintre, « pour ung tableau de l'ordre du Thoyson d'or que luy estoit ordonné de faire aux armes du duc de Cardonna, tant pour bois, paigntures, son voiaige de aller à la Haye en Hollande, le mectre en ordre en l'église illecq que pour son retour à Malines, lieu de sa résidence ».*¹¹

In 1546 ontving Jan van Battel 18 ponden voor een schilderij van de Orde van het Gulden Vlies met het wapen van – de hierboven onterecht als hertog betitelde – ridder De Cardona.¹² De betaling betreft het hout, het schilderwerk, een reis naar Den Haag, werkzaamheden in een kerk en de terugkeer naar Mechelen. Coninckx en latere auteurs gingen er vanuit dat dit schilderij verloren is gegaan.¹³ Laat nu het tegendeel het geval zijn. Sterker nog, er blijken maar liefst 35 schilderijen van Van Battel bewaard te zijn in Den Haag.

Haagse Gulden-Vliesborden

In de Grote Kerk (of Oude Sint-Jacobskerk) in Den Haag wordt sinds jaar en dag een serie Gulden-Vliesborden bewaard die niet eerder aan een kunstenaar kon worden toegeschreven; er werd zelfs niet eerder een naam gesuggereerd (afb. 4). Lang werd bovendien getwijfeld aan de datering van deze wapenborden. Sinds een recent restauratie- en onderzoeksproject, uitgevoerd door de Stichting Restauratieatelier Limburg (SRAL) in Maastricht en de Radboud Universiteit Nijmegen (2009-2013), kunnen alle schilderijen dankzij historisch, stilistisch, materiaal-technisch en dendrochronologisch onderzoek met zekerheid rond het midden van de zestiende eeuw gedateerd worden.¹⁴ Het Gulden-Vlieskapittel waaraan de panelen herinneren, vond echter bijna een eeuw eerder plaats.

In 1456 werd het negende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in Den Haag gehouden, onder leiding van Filips de Goede. Als graaf van Holland ontving hij de Vliesridders in zijn residentie het Binnenhof, een gebouwencomplex dat vandaag nog het centrum van de Nederlandse politiek vormt. In de zalen van het Binnenhof werd vergaderd en gedineerd, maar voor de kerkelijke erediensten gingen de ridders naar de parochiale Grote Kerk die midden in het dorp Den Haag lag. Daar namen zij plaats in het koor, met

Afb. 4. Jan van Battel, *Haagse Gulden-Vliesborden: noordelijke reeks*, 1545-1546. Olieverf op eikenhout. Grote Kerk Den Haag. Foto: auteur, 2014.

hun wapenborden boven het hoofd.¹⁵ De geschilderde wapens, die afkomst en bezit van de ridders weergaven, lieten zien met wie de Hollanders te doen hadden. De originele Gulden-Vliesborden uit 1456 gingen verloren bij een grote brand in 1539, die het interieur van de kerk vrijwel volledig vernietigde.¹⁶ Enkele jaren later dienden de Haagse kerkmeesters bij de zestiende-eeuwse Vliesridders en Karel V het verzoek in voor nieuwe exemplaren.¹⁷ Dat verzoek werd kort daarop ingewilligd.

Net voor het midden van de zestiende eeuw werd een serie van 35 schilderijen vervaardigd. Het gaat om twee panelen met het jaartal van het kapittel (1456), twee met de emblemen van het Bourgondische vorstenhuis (Sint-Andrieskruis, vuurslag, vuursteen en vonken) en 31 panelen die gekoppeld kunnen worden aan de ridders. Daarvan is er één wel heel opvallend: dat van Pedro de Cardona. Dit is het schilderij van de hierboven geciteerde vermelding in het artikel van Coninckx. Hoewel het fragment uit de hertogelijke rekeningen spreekt van “tableau ... aux armes”, is het ‘wapenbord’ van de Cardona nu juist het enige paneel in de Haagse serie zónder wapen (afb. 5). Anders dan alle andere schilderijen met wapen, Gulden-Vliesketen en opschrift bevat dit paneel enkel tekst:

“Messire pedro de Cardona / Conte de golizenne qūi fūst / Troūūe [trouwe] mort par Ceūt qūi / Aūoient [Avoient] la Charge de lūij / Porter lordre A Ceste Caūse / Ne le receūt point.”

Het opschrift verhaalt met niet zoveel woorden dat deze edelman reeds overleden was toen wapenkoning Jan le Fèvre, heer van Saint-Rémy, samen met de ridders Jacob van Lalaing en Jan II van Croÿ in 1451 naar Sicilië kwam om hem de Vliesketen te overhandigen.¹⁸ Pedro de Cardona, graaf van Golisano (Collesano), stierf in de periode tussen zijn voordracht als ridder tijdens het achtste Gulden-Vlieskapittel (Bergen 1451) en de daadwerkelijke opname in de orde tijdens het negende kapittel in Den Haag. In de Protocolboeken van de Orde van het Gulden Vlies met de notulen van de vergadering in Den Haag, is te lezen dat “monseigneur le conte de Golisane” als overledene herdacht is in 1456.¹⁹ Hij heeft de Gulden-Vliesketen niet in ontvangst kunnen nemen en de eed nooit gezworen. Officieel is hij nooit ridder in de Orde van het Gulden Vlies geweest. Dat verklaart waarom hij een afwijkend memoriebord heeft gekregen in de serie zestiende-eeuwse Haagse schilderijen.

Met de naam van Jan van Battel en een datering tussen 1543 (verzoek kerkmeesters) en 1546 (paneel de Cardona), leidde archiefonderzoek in de hertogelijke rekeningen te Rijsel al snel tot de vondst van de betaling voor de overige Haagse Gulden-Vliesborden. In juli 1545 kreeg Jan van Battel 485 ponden, 1 stuiver (*sol*) en 6 denieren betaald voor het grote wapenbord van hertog Filips de Goede, een groot “tableau” voor koning Alfons van Aragon, negenentwintig kleinere voor de ridders en tenslotte vier panelen ter ere van de orde (de twee jaar- en twee embleemborden). Niet alleen de werkzaamheden, maar ook de reis van Jan van Battel en zijn zoon (Jacob?) naar Den Haag en het eenentwintig dagen durende verblijf werden vergoed.²⁰ De hoogte van het bedrag – voor andere zestiende-eeuwse series wordt circa 1200 ponden gerekend – doet de vraag rijzen of Van Battel in meerdere termijnen betaald kreeg of dat de Haagse kerkmeesters een deel van de totaal-som voor hun rekening hebben genomen.

De panelen werden aan Van Battel geleverd door Gorus van Arendonck uit Brussel. De schrijnwerker kreeg 197 ponden en 6 stuivers betaald in mei 1545.²¹ Van Arendonck leverde de panelen gestoffeerd aan. Dat betekent dat hij niet alleen de planken aan elkaar lijmden tot panelen, maar ook de houten drager een eerste maal prepareerde. Verder worden in de betaling de pilaren of zuiltjes genoemd die de schilderijen van elkaar scheiden in de twee grote eikenhouten frames die elk zeventien wapenborden naast elkaar dragen. In de kolossale lijsten werden de wapenborden aan de pijlers van het koor van de Grote Kerk opgehangen (afb. 6), waar zij tot een restauratie van het kerkinterieur in de vroege twintigste eeuw (1912-1920) bleven hangen.

Het ‘tekstbord’ van Pedro de Cardona uit de rekeningen van 1546 vervangt een in 1545 geleverd schilderij.²² Deze aanpassing heeft zonder twijfel te maken met de status van het ridderschap van deze edelman. In 1545 werd eerst een standaard wapenbord voor deze ‘officieuze’ ridder vervaardigd,

Afb. 5. Jan van Battel, *Haagse Gulden-Vliesborden: Pedro de Cardona* (N11), 1546. Olieverf op eikenhout, 58 x 85 cm. Grote Kerk Den Haag. © Grote Kerk Den Haag, 2014.

Afb. 6. De Gulden-Vliesborden in het koor van de Grote Kerk in Den Haag anno 1651. Abraham Delfos, *De Grote Kerk te 's-Gravenhage*, 30 augustus 1776 (naar een schilderij van Gerard Houckgeest, 1651). Papier, zwart krijt, penseel in kleuren in waterverf, 43 x 35,5 cm. © Rijksmuseum Amsterdam, RP-T-1918-368.

maar pas na aflevering van de panelen werd besloten dat er een nieuw, aangepast schilderij moest komen waaruit de status van het ridderschap van de Cardona blijkt. Het in Den Haag bewaard gebleven tekstbord vervangt dus een één jaar eerder, met wapen beschilderd paneel.

Merkwaardig genoeg zijn er veel meer onjuistheden en slordigheden te ontdekken in de Haagse serie wapenborden. Dan gaat het om verkeerde heraldi-

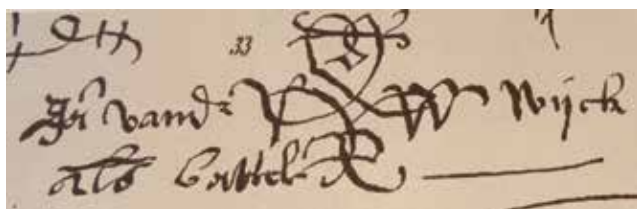
sche figuren, kleuren en metalen, maar ook om incorrecte opschriften met foute namen en titels van ridders. Terwijl er een wapenbord van een ridder ontbreekt, is de aanwezigheid van een ander exemplaar niet terecht.²³ Al deze foutjes werden in de zestiende eeuw blijkbaar niet opgemerkt, of misschien onvoldoende belangrijk gevonden om hersteld te worden. Ze wijzen erop dat de serie bovenal een zestiende-eeuwse interpretatie is van de vijftiende-eeuwse situatie. De Haagse Gulden-Vliesborden zijn *remakes* en geen kopieën; de originelen gingen immers verloren en daarmee ook het aanzicht en de details van de wapens van de vijftiende-eeuwse ridders. De schilderijen moesten dan ook bezien worden in de context van de zestiende eeuw, inclusief de gebreken. De betekenis van de serie is gelegen in de herinneringsfunctie en niet in een exacte weergave van de vijftiende-eeuwse werkelijkheid, al is daar wel naar gestreefd tijdens de totstandkoming. De Gulden-Vliesborden herinneren primair aan een bijeenkomst van de Orde van het Gulden Vlies in de kerk. Deze betekenis overstijgt het Haagse kapittel. Met alle andere wapenborden die de ridderorde achterliet, behoren de Haagse panelen tot het collectieve Europese erfgoed. Zo zijn er in de Oud-Bourgondische steden thans nog zeven series Gulden-Vliesborden te aanschouwen (Gent 2x, Brugge 2x, Den Haag, Mechelen en Barcelona) en enkele losse exemplaren (Sint-Omaars, Dijon, 's-Hertogenbosch, Oostelbeers).²⁴ Onder deze schilderijen bevinden zich originelen, kopieën en nieuwe wapenborden, soms naast en door elkaar.

De schilder Jan van Battel

Jan van Battel de Jongere was afkomstig van een Mechelse schildersfamilie. Hij werd in 1477 in Mechelen geboren, de stad waar hij ook op respectabele leeftijd stierf en begraven werd op 5 juli 1557.²⁵ Deze stad was tevens zijn *lieu de sa résidence*, zoals in de kostenpost voor het Haagse Gulden-Vliesbord van Pedro de Cardona is vermeld. In het register van de huizenbelasting van de stad in 1544 is tweemaal een Jan van Battel genoteerd, met huizen aan de Grote Markt (zijde Begijnenstraat) en de *Bogaertstrate*.²⁶ Als zoon van de schilder Boudewijn van Battel (vóór 1450 - na 1508) zette Jan de traditie voort.²⁷ Op zijn beurt werd hij opgevolgd door zoon Jacob, met wie hij veel samenwerkte. Van Jans zoon Jacob staan het exacte geboorte- en sterfjaar niet vast, al lijkt het erop dat Jacob zijn vader niet overleefd heeft (vóór 1510 - vóór 1557).²⁸ In de Mechelse parochieregisters (1303-1797) is zijn naam niet terug te vinden.

Boudewijn, Jan en Jacob zijn ook bekend onder de eigennaam *Van der Wyc(k)* (varianten: *Van der Wyc(k)t*, *Verwyck*). Volgens Neeffs, die zich beroept op een akte uit 1508, is dit een verwijzing naar de herkomst van Jans grootmoeder en bedoeld om hen te onderscheiden van andere takken van de familie waarin ook vele schilders te vinden zijn.²⁹ Op basis van hetzelfde archiefstuk kwam Coninckx tot een heel andere conclusie. Hij expliceerde terecht dat Van Battel de alias-naam is en niet Van der Wyck. De

stamboom die Neeffs samenstelde van de Van Battels, werd door Coninckx dan ook verworpen.³⁰ Wellicht kan nader genealogisch onderzoek naar de schilderende families Van der Wyck en Van Battel in het Mechelen van rond 1500 meer inzicht geven in eventuele connecties en eventuele bloedverwantschap. De Mechelse parochieregisters met dopen, huwelijken en begrafenis in de kerken in de binnenstad, zijn niet volledig genoeg om tot een reconstructie te komen. Met betrekking tot de (achter)namen moet opgemerkt worden dat Jan van Battel in zowel de Mechelse stadrekeningen als de hertogelijke rekeningen in Rijsel als *Van Battele* aan te treffen is. De combinatie *verwyct al(ia)s van battele*, trof ik slechts twee maal aan en enkel in de jaren dertig.³¹ Zelf signeerde de schilder in ieder geval (ook?) met beide namen (afb. 7).³²

Afb. 7. Signatuur Jan van Battel. Uit: A. Pinchart, *Archives des Arts, Sciences et Lettres*, Gent, 1863, dl. 2, p. 6-7.

Net als de meeste andere schilderende Van Battels (Jan de Oudere, Wouter de Oudere, Wouter de Jongere, Pieter, Gilles, Rombout) en Van der Wycks (Boudewijn) staan Jan van Battel en zoon Jacob vooral bekend als decoratieschilders. Met deze wat ongelukkige term wordt bedoeld dat ze hoofdzakelijk gebouwen, beeldhouwwerken, wapentuig en allerhande gebruiks- en pronkobjecten beschilderden met kleuren, figuren of wapens. Het woord kent ook een negatieve bijklank. Het impliceert dat de aard van het werk louter decoratief of ter versiering is en suggereert bovendien dat de producten van deze vaklieden vooral niet tot de categorie van hoge schilderkunst behoren. Of heraldisch werk minder hoog in aanzien stond dan het schilderen van bijvoorbeeld een madonna, zou niet door de moderne kunstenaarslexicons en auteurs bepaald moeten worden, maar door de middeleeuwse bronnen. Het wapen heeft bovendien wel degelijk een prominente niet-decoratieve functie. Het presenteert of representeert een persoon, stad of gebied, een niet te onderschatten waarde in de late middeleeuwen. Zo kon het wapen een voorstelling, object of ruimte toe-eigenen, ook wanneer de gerepresenteerde niet lijfelijk aanwezig was. Hieruit blijkt het belang van het wapen voor zijn opdrachtgever en daarmee ook dat van de in wapens gespecialiseerde schilder. De vele betalingen voor heraldisch schilderwerk in vijftiende- en zestiende-eeuwse rekeningen bevestigen dit. Overigens, vanuit historisch oogpunt is de classificatie *schilder* voldoende en meer correct. Het Middelnederlandse woord *schilderen* is immers afkomstig van het aanbrengen van

kleuren en figuren op een *schild*.³³ Schilderen was in die periode synoniem aan *beschilderen*. Schilderkunst en wapenkunst gingen hand in hand.

Het grote aantal opdrachten en werken per opdracht – de archivalische bronnen tonen dat het soms gaat om tientallen of honderden wapens op dragers van hout, metaal, leer, perkament, glas, papier, textiel of was – maken het aannemelijk dat Jan van Battel een atelier met gezellen en leerlingen leidde. Seriewerk in hoge oplagen is per definitie atelierwerk, en heraldisch van aard vraagt het om verschillende ambachtelijke specialisaties binnen het atelier. De ondergrond, de metalen onderdelen, de geverfde vlakken en de meer gedetailleerde figuren vereisen elk hun eigen technieken. In de Haagse serie Gulden-Vliesborden blijkt de aanwezigheid van meerdere handen aan de oppervlakte. De teksten brengen een niet-consequente spelling en typografische afwijkingen aan het licht. Voorts is de opbouw van de metaal- en verflagen niet altijd gelijk en zijn er verschillende samenstellingen van pigmenten en bindmiddelen gebruikt. Er zijn ook concrete aanwijzingen voor het bestaan van een atelier. Zo maakt het obituarium van de Sint-Romboutskerk op 10 april 1516 melding van de val en de begrafenis van één van de leerlingen van Jan van Battel.³⁴

Na het eerste kwart van de zestiende eeuw is Jans naam samen met die van zoon Jacob (Jacques) terug te vinden in de hertogelijke rekeningen in Rijsel. Terwijl Jan in 1519 (Barcelona) voor Gulden-Vliesborden betaald wordt, staan de betalingen voor de wapenborden voor de kapittels in 1531 (Doornik) en 1546 (Utrecht) op naam van Jacob. Dit wijst er op dat zoon Jacob de leiding van het atelier overgenomen had van zijn vader. Wel is Jan in die periode ook zelf nog werkzaam als schilder en als zodanig terug te vinden in de archieven, zelfs veel vaker dan zijn zoon. Maar bij samenwerking wordt de jonge Van Battel als eerste genoemd.³⁵ De hiërarchie binnen het atelier in die latere jaren wordt bevestigd door de taakverdeling bij de Utrechtse Gulden-Vliesborden. Jacob kreeg de betaling voor de grote opdracht van de totstandkoming in 1546 en Jan voor de herstelwerkzaamheden aan enkele panelen in 1554 en 1555.³⁶ Voor de wapenborden voor de Grote Kerk in Den Haag tekende enkel Jan, zowel in 1545 als in 1546. Wel nam hij een zoon mee naar Holland voor het installeren van de schilderijen, maar de betaling meldt niet of dit Jacob betrof.

Er zijn ook samenwerkingsverbanden van buiten het eigen atelier bekend. In de vroege zestiende eeuw was Jan van Battel actief met Jacob van Lathem († 1522), zoon van de Antwerpse Lieven van Lathem en broer van de gelijknamige edelsmid. Jacob was hofschilder onder Filips de Schone en Karel V. Samen met Jan van Battel verzorgde hij de aankleding van de Sint-Goedelekerk te Brussel voor de herdenkingsdienst van Filips' schoonmoeder Isabella I van Castilië (1451-1504) in januari 1505.³⁷ Jan leverde daarvoor onder meer driehonderd grote blazoenen aan Jacob.³⁸ Eenzelfde soort opdracht vervul-

den de twee schilders in 1516 na het overlijden van Isabella's echtgenoot Ferdinand II, koning van Aragon (1452-1516). Van Battel beschilderde, beletterde, verniste en vergulde een triomfwagen voor de herdenkingsdienst.³⁹ Van Lathems bijdrage aan dit ceremonieel, waaronder het beschilderen van damasten vaandels met heiligen en banieren met wapens, is veel omvangrijker.⁴⁰ Terwijl Jan van Battel in deze betalingen eenvoudigweg als "paintre" wordt aangeduid, wordt Jacob van Lathem één bladzijde verder "varlet de chambre et paintre du roy" genoemd. Hieruit kan worden afgeleid dat in 1516 Van Lathem een andere, meer permanente en hogere positie innam aan het hof. Toch is het niet ondenkbaar dat Jan van Battel al in dat jaar in aanraking kwam met de Gulden-Vliesborden die de in Brussel werkzame Van Lathem voor het zestiende (1501), het zeventiende (1505) en waarschijnlijk ook het achttiende kapittel in Brussel (1516) schilderde.⁴¹ Het triptiek dat Van Battel in de periode 1517-1518 aan de Mechelse rentmeesters leverde, is stilistisch namelijk sterk verwant (afb. 1). Nog vóór Jacob van Lathem in 1522 stierf, volgde Jan van Battel hem op als schilder van de wapenborden voor de kapittels van de Orde van het Gulden-Vlies (Barcelona, 1519).⁴² Vanaf dat moment staat ook Jan in de boeken vermeld als kamerheer en hofschilder.

Binnen Mechelen werkte Van Battel samen met Pauwel Tuback (ca. 1485-1534). In 1517-1518 beschilderden ze in opdracht van Margareta van Oostenrijk vensters, deuren, portalen, schouwen, balken, ribben en damast in het paleis van Savoye met kleuren, gouden margrietten en de letter A (van Austria, Autriche).⁴³ Na de dood van de landvoogdes in 1530, droegen beiden hun steentje bij aan de decoratie van de statige herdenkingsdienst in de Sint-Romboutskerk. Jan leverde eiken wapenborden.⁴⁴

De Bourgondische hertogen en hun plaatsvervangers waren ongetwijfeld de belangrijkste onder de opdrachtgevers. Jan van Battel werkte voor Filips de Schone (1478-1506) en Margareta van Oostenrijk (1480-1530), maar vooral voor Karel V (1500-1558). Al in 1509 schilderde hij diens wapen en andere "plaisantes peintures" voor de jonge vorst en zijn zussen die in Mechelen opgroeiden (afb. 8). Voor de meisjes beschilderde hij een (kinder)wagentje "pour aller jouer dessus à leur plaisir et passetemps".⁴⁵ Wanneer Karel enkele jaren later koning van Spanje was geworden, ontwierp Jan van Battel het zegel en tegenzegel die vervolgens door de Brusselse edelsmid Jan van der Perre gegraveerd werden (1516). Het zegel toont het koninklijk wapen omgeven door andere schilden (afb. 9).⁴⁶ Gezien deze opdracht moet de schilder dan al een goede reputatie hebben gehad. In 1519 was hij kamerheer ("varlet de chambre") en hofschilder ("paintre du roy"), maar hij vervulde beide functies mogelijk al iets eerder.⁴⁷ Tot in de jaren vijftig van de zestiende eeuw was Jan van Battel werkzaam voor Karel V. De werkzaamheden vonden vooral plaats in Mechelen, maar wanneer nodig ging hij ook op reis voor zijn broodheer, zoals in 1545 en 1546 naar Den Haag.

Afb. 8. Meester Sint-Jorisgilde, *Karel V en zijn twee zussen*, 1502, Mechelen. Olieverf op paneel, 36,5 x 18 (incl. lijst). Kunsthistorisches Museum Wenen, inv. GG 4452.

Afb. 9. Zegel Karel V naar een ontwerp van Jan van Battel, 1516. Archives Nationales Parijs D11.285. Uit: M. Tourneur-Nicodeme, 'Le sceau princier du futur Charles Quint', in *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 109, 1963, p. 103-111, pl. X.2.

Het is niet zo duidelijk wat de titels hofschilder en kamerheer voor Jan van Battel precies inhielden. Het ligt voor de hand dat hij als hofschilder verzekerd was van opdrachten (en daarmee loon), maar ook van kostenvergoedingen en bepaalde privileges.⁴⁸ De titel impliceerde dat er een contract was tussen de schilder en het hof, waarbij de schilder beschikbaar was voor de opdrachtgever en daarvoor een vergoeding ontving. Het contract kan de reden zijn dat niet de standaardopdrachten, maar enkel de uitzonderlijke,

extra prestaties in de rekeningen staan. Het overzicht van het oeuvre van Van Battel, waaruit vooral heraldisch werk voor grote ostentatieve evenementen als uitvaarten, toernooien en vanzelfsprekend Gulden-Vlieskapittels blijkt, geeft die indruk (zie bijlage). Vanaf 1519 staan geen kleine en dagelijkse bezigheden meer vermeld. Toch kan aangenomen worden dat Jan van Battel (of zijn atelier) ook na 1519 nog altijd de gebruikelijke schilder- en herstelwerkzaamheden uitvoerde aan de Mechelse paleizen, zoals hij die ook al voor Margareta van Oostenrijk verrichtte. Uit de titel van hofschilder blijkt in ieder geval de waardering van de hertog voor het ambachtelijke en artistieke kunnen van de schilder. En daarbij hoorden vooraanstaande opdrachten. Het vervaardigen van de Gulden-Vliesborden was dusdanig prestigieus dat dit enkel gedaan werd door hofschilders.

Inzicht krijgen in de invulling van het kamerheerschap is overigens nog problematischer. Het best gekende vijftiende-eeuwse voorbeeld van een schilder-kamerheer is Jan van Eyck die ook diplomatieke en religieuze reizen ondernam voor Filips de Goede.⁴⁹ Of er in de zestiende eeuw eenzelfde invulling werd gegeven aan de taken van een kamerheer of dat de combinatie van hofschilder en kamerheer inmiddels één onwrikbare titel was geworden (en daarmee het kamerheerschap een uitgeholde functie werd), is stof voor nader en grootschaliger onderzoek. In 1514, dus voor hij als hofschilder en kamerheer in de boeken staat, werd Jan van Battel door Margareta van Oostenrijk als bode naar haar raadsheer Jacob II van Luxemburg, heer van Fiennes, gestuurd. Hij bezorgde enkele gesloten brieven.⁵⁰ Een diplomatieke reis kan dit onmogelijk genoemd worden, al kan de thans onbekende inhoud van de brieven wel gerelateerd zijn geweest aan diplomatieke of politieke zaken. Jacob van Luxemburg was immers stadhouder van Vlaanderen en Artois namens de regentes.⁵¹ Uit de uitgave van de correspondentie van Margareta met haar vrienden *sur les affaires des Pays-Bas de 1506-1528*, blijkt de inhoud van de brieven niet.⁵²

De verbintenis met het hof betekende in ieder geval niet dat Van Battel uitsluitend voor de hovelingen werkzaam was. Hoofse, stedelijke én kerkelijke opdrachtgevers konden bij hem terecht. In 1510 werd de schilder betaald om schilderijen aan te brengen op het gewelf van het koor van de Sint-Jan-Baptist-en-Evangelistkerk te Mechelen.⁵³ En in 1517-1518 schilderde hij een triptiek voor de rentmeesterskamer van het Mechelse stadhuis, bewaard in de kunstcollectie van de stad (afb. 1). De Mechelse stadsrekeningen getuigen van verschillende opdrachten aan Jan van Battel. De laatste opdracht die Neeffs aantrof, dateert van 1532-1533, wanneer de schilder banieren ter herdenking van de overleden Filips de Schone heeft hersteld.⁵⁴ Of dit de banieren zijn die hij zelf in 1506 met vaandels, wapenrokken en andere voorwerpen leverde ten behoeve van de herdenkingsdienst, kan niet meer bepaald worden.⁵⁵

De overgeleverde bronnen bepalen dat deze schilder nu vooral in de context van het Bourgondische hof en instellingen in de stad Mechelen geplaatst kan worden. Toch moet zijn toenmalige clientèle in een veel breder stedelijk kader gezocht worden. De aard van de in archivalia overgeleverde opdrachten en de hoge kwaliteit van het schilderwerk en de materialen van de Haagse Gulden-Vliesborden tonen dat Jan van Battel een vakbekwame schilder was met een goede reputatie.

Een veelzijdig oeuvre

Hoewel er nog niet eerder een monografie verscheen, werden er enkele regels of bladzijden aan de schilder gewijd in naslagwerken, andere inventariserende publicaties en tentoonstellingscatalogi. Het fundament van het onderzoek naar zijn oeuvre werd al ruim honderd jaar geleden gelegd. De publicaties van Alexandre Pinchart (1860 en 1863), Emmanuel Neeffs (1876) en Hyacinthe Coninckx (1907), bestaande uit inventarisaties van archiefmateriaal, vormen nog altijd de basis voor de moderne kunstenaarslexicons en tentoonstellingscatalogi.⁵⁶ De laatste decennia zijn er weinig tot geen nieuwe gegevens boven tafel gekomen. Dat betekent echter niet dat er niet meer te vinden is. Zo baseerde Coninckx zich bijvoorbeeld op de *Inventaire sommaire* van serie B van de Rijksse rekenkamer, zonder deel VII te verwerken waarin Jan van Battel ook meermaals genoemd wordt.⁵⁷ Maar ook die inventaris zelf, van de negentiende-eeuwse archivariissen Leglay, Desplanque, Dehaisnes en Finot, is niet compleet.⁵⁸ De hertogelijke archieven herbergen een schat aan onontdekte opdrachten aan laatmiddeleeuwse schilders en andere ambachtslieden.

Wanneer alle fragmenten in de literatuur bijeengesprokkeld worden en aangevuld met nieuwe vondsten uit archiefonderzoek, resulteert dat in een lijst van meer dan veertig betalingen voor opdrachten (zie bijlage). Op basis hiervan is een goed beeld te schetsen van de reikwijdte van Jan van Battels oeuvre in de eerste vijftig jaren van de zestiende eeuw. Deze reeks zal nog uitgebreid worden wanneer de hertogelijke rekeningen of de Mechelse stads- en kerkelijke archieven systematisch doorzocht worden.

Jan van Battel had een lange carrière en de omvang van zijn oeuvre is nauwelijks in te schatten. De vroegste bekende opdrachten dateren van 1504-1505, toen hij een groot aantal wapens en andere schilderijen leverde ten behoeve van de memoriedienst van Isabella van Castilië (1451-1504) in de Sint-Goedelekerk te Brussel.⁵⁹ Hoewel de laatste opdracht die Neeffs aantrof in de Mechelse stadsrekeningen van de jaren dertig dateert, is Van Battel blijkens betalingen door de Rijksse rekenkamer werkzaam tot aan het einde van zijn leven in 1557.⁶⁰ Hij was maar liefst vijftig jaar actief, één opdracht kon enkele honderden wapens betreffen en dat maakt het schatten van aantallen objecten of schilderwerken onmogelijk. Als aannemer en/of schil-

der was hij met zijn atelier alleszins verantwoordelijk voor talloze producten en creaties.

Nu resteren vooral de vermeldingen van opdrachten in archieven; die betreffen vrijwel allemaal werken die verloren gingen. Tot de herontdekking van de Haagse Gulden-Vliesborden konden slechts twee bewaard gebleven triptieken aan Jan van Battel worden toegeschreven (afb. 1 en 2). Maar mogelijks zijn er nog meer Gulden-Vliesborden of (herstel)werkzaamheden aan de Gulden-Vliesreeksen van zijn hand. Ook zouden de gewelfschilderingen van 1510 in het koor van de Sint-Jan-Baptist-en-Evangelistkerk te Mechelen onder de pleisterlagen verborgen kunnen zitten, geheel of gedeeltelijk. Voorts is er gesuggereerd dat een bepaald handschrift in aanmerking komt als zijnde verlucht door Van Battel, zoals verderop ter sprake zal komen. Tot slot zijn er de afdrukken van het zegel en tegenzegel dat hij ontwierp in 1516 (afb. 9). Dit is een klein resterend oeuvre, dat hierna toegelicht wordt. Deze uitkomst is inherent aan het vak van de heraldisch schilder. De gelegenheidswerken en de gebruikte materialen, zoals was en textiel, waren niet bedoeld om tot in de eeuwigheid bewaard te worden. Veel opdrachten werden vervuld naar aanleiding van speciale gebeurtenissen en evenementen. Wapens van vorsten en edelen op meer stabiele ondergronden zoals panelen, balken, muren en glasramen, moesten telkens weer plaatsmaken voor de wapens van hun opvolgers.

Het meest bekende en veelvuldig gepubliceerde werk van Jan van Battel is het triptiek dat hij vervaardigde voor de rentmeesterskamer van het stadhuis van Mechelen, tegenwoordig bewaard in de Mechelse Musea (afb. 1). De Mechelse stadsrekeningen van 1517-1518 bevatten de betaling die refereert aan deze opdracht.⁶¹ Op het centrale paneel van het triptiek is de adolescente Karel V tronend afgebeeld, als jonge koning van Spanje (13 maart 1516), maar vóór zijn verkiezing als Rooms-Duits keizer (28 juni 1519). Karel draagt over zijn harnas en wapenrok een rode koningsmantel, afgezet met hermelijn. Op zijn hoofd heeft hij een hertogshoed, om zijn nek de Gulden-Vliesketen en in zijn handen zwaard en scepter, de koninklijke regalia. Boven zijn hoofd prijkt zijn wapenschild met koningskroon. In de cirkel rondom de jonge vorst zijn de wapens geschilderd van de Spaanse gebieden waarvan hij in 1517 het koningschap verwierf, zoals het kasteel in keel (rood) van Castilië en de gouden kelk in azuur (blauw) van Galicië, of wenste te verwerven. In de vier hoeken worden de nieuwe Spaanse verworvenheden visueel gesteund door zijn afkomst (waaraan Karel zijn macht te danken had!) in de vorm van de wapens van zijn grootouders: links die van het Habsburgse en Bourgondische rijk van vaders kant (met Bourgondische Sint-Andrieskruisen) en rechts die van Aragon-Sicilië en Castilië-Leon van zijn moeders kant (met juk en pijlenbundel). De wapens van de Habsburgse en Bourgondische landen staan op respectievelijk de linker en rechter zijluiken. De titels die de jonge Karel op dat moment bezat, zijn expliciet vermeld in de gekalligrafeerde opschriften.⁶²

Aldus is in beeld en woord inzichtelijk gemaakt wie de vorst is, wat zijn afkomst is en waaraan hij zijn macht ontleend. Er is wel gesuggereerd dat het drieluik onder de Mechelse rentmeesters dienst deed als referentie bij de identificatie van officiële stukken, zegels en munten uit de gebieden die onder Karels macht vielen.⁶³ Echter, daarvoor hadden de rentmeesters ongetwijfeld andere documenten. Een relatief kostbaar, geschilderd triptiek als dit is zeer tijdsgebonden, omdat het niet zomaar aangepast kan worden aan de actualiteit, terwijl de inlijving van nieuwe gebieden bij wijze van spreken tot de orde van de dag behoorde. Veeleer was het drieluik een eerbetoon aan de vorst en fungeerde het als een dagelijkse herinnering aan degene aan wie de rentmeesters schatplichtig waren. Het triptiek visualiseert weliswaar de territoriale en dynastieke aanspraken van Karel V, maar dan wel in een heel representatieve vorm. De compositie met de groepering van wapenschilden rond een heersersvoorstelling, tronend ofwel te paard, is reeds gekend uit de vijftiende-eeuwse zegel- en miniatuurkunst onder de Bourgondische hertogen. Dergelijke composities effectueren de presentatie, representatie en prententie van de heerser.⁶⁴

Van dit Mechelse triptiek wordt een latere versie bewaard in het Deutsches Historisches Museum in Berlijn (afb. 2). Daarop is Karel V enkele jaren later als keizer van het Heilige Roomse Rijk afgebeeld. De wapenschilden, het aanzien en de kledij zijn aangepast aan de contemporaine, historische omstandigheden. Karel is zichtbaar jaren ouder en bebaard. Ditmaal draagt hij de keizerskroon en gaat hij gekleed in een blauwe mantel met daaronder zijn wapenrok. Boven zijn hoofd prijkt het dan actuele wapen: het keizerlijke wapen met in goud de zwarte, dubbelkoppige adelaar, en met het Bourgondisch-Habsburgse wapen als hartschild. De wapens van de zeven keurvorsten zijn aan de binnenzijde van het medaillon toegevoegd. Verder zijn de drie panelen vrijwel gelijk aan die van het Mechelse triptiek. Gegeven de historische omstandigheden van de verkiezing tot keizer is een datering vanaf 1519 de vroegst mogelijke. De leeftijd die de fysionomie en haardracht van Karel suggereren, verzoeken eerder om een datering in de richting van de formele keizerkroning in Bologna in 1530.

Het Berlijnse exemplaar werd door het Deutsches Historisches Museum in 2003 aangekocht via een Zuid-Duitse kunsthandelaar. Het zou in 1909 uit het bezit van de Portugese koninklijke familie Braganza zijn gekomen. Waar het tot 2003 bewaard werd, is onduidelijk. Ook over de zestiende-eeuwse herkomst tast men nog altijd in het duister. Mogelijk kwam het drieluik via Karels zoon Filips II en diens vrouw, prinses Maria van Portugal, in het bezit van de Braganzas.⁶⁵ In de archieven werd de betaling (nog) niet gevonden. De redenen voor een toeschrijving van dit triptiek aan Jan van Battel mogen voor zich spreken. Toch bestaat er ook enig voorbehoud en er kan volgens sommige auteurs niet uitgesloten worden dat het om een latere, aangepaste versie naar het triptiek van Van Battel of naar een ander prototype gaat.⁶⁶

Ondanks de relatief recente aankoop was dit Berlijnse triptiek in Mechelen al langer bekend.⁶⁷

De compositie van de twee triptieken gaat terug op die van Habsburgse genealogische portretten. Nieuw is de plaatsing van de figuur van Karel V in een soort van zegel (afb. 10). Deze compositie is niet zo verwonderlijk aangezien Jan van Battel in 1516 het patroon van het zegel en tegenzegel van Karel als Spaans koning heeft ontworpen (afb. 9).⁶⁸ Hij had dus enige ervaring op dat terrein. Toch roept de toeschrijving significante vragen op. Was Van Battel de aannemer of de schilder van het werk, of beide? Zou hij de centrale figuur van Karel V op de triptieken zelf geschilderd hebben? Uit de archieven blijkt dat hij (of zijn atelier) voornamelijk wapens schilderde. In 1517-1518 kreeg hij naast banieren en vaandels desalniettemin betaald voor een tweetal portretten van Karel V.⁶⁹ De betaling met het Mechelse triptiek meldt dat Jan van Battel de opdracht had naast de zijluiken “eenen anderen tauereellen te makene daer de Coeninck // in gheconterfeyt es”. Maar er zijn ook argumenten die tegenspreken dat Van Battel ook portretten schilderde. Wanneer hij in de periode 1549-1552 een handschrift over de Orde van het Gulden Vlies verlucht met de wapens van alle ridders tot dan toe, wordt er een schilder uit Valenciennes ingeschakeld om de vijf portretten van de soevereinen te verzorgen.⁷⁰ Van Battel noch een atelier-medewerker was blijkbaar geschikt voor deze klus. De vraag rijst of Jan van Battel wel voldoende capabel was tot het schilderen van natuurgetrouwe, menselijke gestalten.

Afb. 10. Afgietsel van het zegel van het Majesteitszegel van Karel V. Gips, rode verf, diameter: 11,4 cm. © Musea & Erfgoed Mechelen, Z0007.38.

Enkele jaren eerder, in 1535, verluchtte hij wel een handschrift met wapens én met de figuren van de vijf soevereinen van de Orde van het Gulden Vlies.⁷¹ Misschien was de eerdergenoemde opdracht dusdanig prestigieus, dat de oude Jan van Battel, die zich met zijn atelier gespecialiseerd had in de meer gestileerde, heraldische figuren, hiervoor niet (meer) geschikt was. Of legde hij zich pas in de loop der jaren meer toe op zijn specialisatie en vervaardigde hij in de beginjaren evengoed portretten en andere menselijke figuren? Het is niet eenvoudig om op basis van de bewaard gebleven werken en de archiefstukken tot een nauwkeurige afbakening van het werkgebied van deze schilder te komen.

Formeel en stilistisch staan de twee triptieken met Karel V niet ver af van de Haagse Gulden-Vliesborden. Ook daarop zijn tegen een zwarte achtergrond de ridderlijke wapens geplaatst, omhangen met de Vliesketen en bekroond met helm, dekkleden en helmteken. In gouden belettering zijn ditmaal de naam en titel(s) van de ridders aangebracht. Kenmerkend voor de heraldische figuren uit het atelier van Van Battel is dat het geen platte, een-dimensionale vormen zijn. Met afgewogen kleurgebruik – met verschillende samenstellingen van de verf voor nuances in kleuren – en hoogsels is volume gecreëerd. Arceringen met een fijn penseel suggereren diepte (afb. 11). Het schild zelf en ook de stukken op het schild zijn aldus in perspectief – in heraldische termen *verheven* – weergegeven. Het arceerwerk komt terug op het goud van de centrale medaillons met Karel V op de triptieken. De kleine schildjes daaromheen laten weliswaar minder details zien dan de Haagse wapenborden, maar ook daar blijkt uit enkele figuren (vooral de leeuwen) de kwaliteit van het originele schilderwerk. De toestand waarin het Mechelse en Berlijnse triptiek op dit moment verkeren, laat niet toe het schilderwerk tot in detail stilistisch te vergelijken. Het zicht op beide drieluiken wordt vertroebeld door tal van overschilderingen, verkleuringen van vernislagen en andere gevolgen van de tand des tijds. Een collectief onderzoeksproject en gelijktijdige studie naar materialen, technieken en de conserveringsgeschiedenis, zou van onschatbare waarde zijn voor een kwalitatief goede behandeling van de objecten. Technisch en stilistisch onderzoek in het kader van een restauratie- en conserveringsproject is op dit moment de enige mogelijkheid om te kunnen bepalen of beide triptieken aan Jan van Battel (en zijn atelier) kunnen worden toegeschreven.

Het recente onderzoek naar en de behandeling van de Gulden-Vliesborden van de Grote Kerk in Den Haag (2009-2013) leverde een schat aan informatie op over atelierpraktijken, materialen en de restauratiegeschiedenis van de objecten. Juist vanwege de mogelijkheid tot het vergelijken van meerdere panelen konden productie en bewaring nauwkeurig in kaart gebracht worden. De Haagse schilderijen zijn in het verleden verschillende malen overschilderd, waarbij kleuren en figuren soms drastisch gewijzigd werden. Dit had heraldische fouten maar ook correcties tot gevolg. Hoewel er veel sporen

zijn van zestiende-, zeventiende-, achttiende- en twintigste-eeuwse restauraties, moeten de vroegste ingrepen aan Van Battel zelf worden toegeschreven. Zo blijkt de bovenste verflaag in de kwartieren II en III van het wapen van Reinoud II van Brederode een overschildering. Onder de leeuw van keel (rood) in zilver (Valkenburg) gaat een leeuw van keel in goud schuil.⁷² Niet alleen de kwaliteit van het zilver is minder dan die op andere wapenborden, ook de bovenliggende leeuw is wat onhandig vormgegeven (afb. 11). Een analyse van de opbouw van de verf- en vernislagen laat zien dat deze overschildering niet al in het Mechelse atelier van Van Battel is aangebracht, maar enige tijd later. Daar het wapen van de heer van Brederode welbekend was in het zestiende-eeuwse Holland en een wapen met vier gelijke kwartieren – vier rode leeuwen in goud in de eerste fase – heraldisch volstrekt onmogelijk is, kan dit wapen onmogelijk lange tijd in de ‘originele’ toestand uit het atelier in de kerk hebben gehangen. De overschildering moet dus kort na de totstandkoming van de reeks zijn aangebracht. Misschien was het Jan

Afb. 11. Detail van het wapenbord tijdens de behandeling door de Stichting Restauratieatelier Limburg (SRAL), 2009-2013. Jan van Battel, *Haagse Gulden-Vliesborden: Reinoud van Brederode* (N14), 1545. Grote Kerk Den Haag. © SRAL, 2009-2013.

van Battel zelf die de ingreep deed tijdens het afleveren en installeren van de schilderijen in 1545, of in 1546 toen hij terugkeerde naar de Grote Kerk in Den Haag voor het tekstbord van Pedro de Cardona. Er zijn verschillende van dit soort herstelwerkzaamheden door Van Battel aan andere series Gulden-Vliesborden bekend (zie bijlage).

Tot halverwege de zestiende eeuw waren het de schilders van de Gulden-Vliesborden die eveneens als ‘restauratoren’ optraden. In 1445 leverde Hue de Boulogne bijvoorbeeld drie nieuwe wapenborden voor de Sint-Donaaskerk in Brugge (kapittel 1432).⁷³ Nog geen tien jaar na het kapittel in Utrecht (1546) voerde Jan van Battel herstelwerkzaamheden uit aan de Utrechtse Gulden-Vliesborden. In de rekeningen is te lezen dat er in 1554 enkele wapenborden werden vervangen: “*remectre et refaire aucuns tableaux*”.⁷⁴ In 1555 vonden er opnieuw - zij het minder ingrijpende - ‘restauratie-’ of onderhoudswerkzaamheden plaats waarbij Jan de schilderijen schoonmaakte en bijwerkte: “*nectoier, racoustrer et remectre en outre les tableaux de l'ordre tenu à Utrecht*”.⁷⁵

De conditie van de Mechelse en Berlijnse triptieken en de overschilderingen belemmeren een vergelijking van de stijl en de ontstaansgeschiedenis. Dezelfde problematiek belemmert een stilistische, materiële en ook heraldische vergelijking van de Haagse wapenborden met andere Gulden-Vliesborden die nog in kerken en musea in België, Frankrijk en Nederland hangen. De meeste panelen werden in de afgelopen eeuwen veelvuldig gerestaureerd en conform de huidige, strenge normen ook dikwijls rigoureuus. Figuren en kleuren werden overschilderd, soms zelfs met afwijkende vormen en kleuren tot gevolg. Beschadigde planken of panelen werden vervangen. Dit geldt beslist niet alleen voor de Haagse Gulden-Vliesborden, die na de meest recente behandeling door SRAL (Stichting Restauratie Atelier Limburg) weer meer blijk geven van hun originele zestiende-eeuwse aanzien.⁷⁶ Ook de series in Gent (1445), Brugge (1468), Mechelen (1491) en Barcelona (1519) hebben net als de losse Gulden-Vliesborden flink te lijden gehad onder latere ingrepen.

Zonder technisch onderzoek is het vrijwel onmogelijk te bepalen of Jan van Battel de schilder was van nog meer bewaard gebleven Gulden-Vliesborden of restauraties daarvan. Jan werd weliswaar betaald voor de wapenborden voor het kapittel in Barcelona (1519), zoals in dit artikel voor het eerst bevestigd kan worden.⁷⁷ Tot op heden werden die overigens foutief toegeschreven aan Juan de Borgoña.⁷⁸ Maar in hoeverre de schilderijen die tegenwoordig nog in het koor van de Santa Eulalia in Barcelona hangen nog afkomstig zijn van Van Battel, is nu de vraag (afb 12). Enkele helmtekens lijken nauw verwant aan die op de Haagse Gulden-Vliesborden, maar de details van de helmen, de Gulden-Vliesketenen evenals de kleuren, lijken de stille getuigenissen te zijn van later ingrijpen.⁷⁹ Nader onderzoek moet uitwijzen of de

Afb. 12. De Gulden-Vliesborden in het koor van Santa Eulalia in Barcelona. Jan van Battel(?), *Gulden-Vliesborden*, 1519(?). Foto: Jos Koldewey.

originele zestiende-eeuwse verflagen daaronder schuilgaan. De Gulden-Vliesborden die Jan en Jacob van Battel schilderden voor de Gulden-Vliesbijeenkomsten in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Doornik (1531) en de Sint-Maartenskerk in Utrecht (1546, thans Domkerk) gingen in ieder geval alle verloren.

De opdrachten voor de Orde van het Gulden Vlies beperkten zich niet tot het schilderen, bijwerken en vervangen van de tientallen grote wapenborden die tijdens de kapittels in het koor van de kerk werden opgehangen. In 1519 vervaardigde Jan van Battel ook de patronen voor de (wapenschilden? van de) nieuwe keten van de wapenkoning van de Orde van het Gulden Vlies, de zogenaamde *potence*.⁸⁰ Evengoed leverden de Van Battels wapenrokken, kleine wapenschildjes, banieren, trompetvanen en andere beschilderingen, soms in honderdtallen per bestelling. Tijdens de kapittels werd immers niet alleen vergaderd en de kerkelijke eredienst bijgewoond, maar ook vonden er diners, optochten en toernooien plaats waarbij de representatie van de edelen met wapens van groot belang was. De hertogelijke rekeningen van juli 1545 geven een overzicht van de kosten voor de aankleding van het kapittel in Utrecht (1546). Niet alleen de grote wapenborden die in het koor hingen, komen uit het atelier van Van Battel, maar ook tientallen andere, grote en kleine *tableaux*, en zes wapenrokken.⁸¹ Twee maanden later werden de Van Battels opnieuw uit de hertogelijke gelden betaald voor enkele tientallen bla-zoenen. Het atelier draaide een hoge productie in de eerste helft van dat jaar.

Rond 1550 vervulde Jan van Battel een heel andere, grote opdracht voor de hertog. Hij verluchtte een luxueus handschrift over de Orde van het Gulden Vlies met daarin de wapens van alle ridders tot dan toe. Hij beschilderde en verguldde 120 bladen van dit handschrift met wapens en decoratieve ornamenten. Voor de portretten van de vijf soevereinen werd, zoals hierboven vermeld, een schilder uit Valenciennes in de arm genomen. Van Battel werkte meerdere jaren aan dit boek. De eerste betaling en kwitantie dateren van 1549, de laatste van 1552. Wanneer Van Battel de prijs voor zijn werk in de optiek van de Brabantse rekenmeester Gregorie van Dyenen te veel verhoogde, kwam het tot een conflict. De drie Leuvense meester-schilders Jan Rombouts, Henry van der Brugge en Adriaan van Diependale werden ingeschakeld om de werkzaamheden te beoordelen. Zij kwamen tot de conclusie dat de gevraagde prijs niet buitensporig hoog was, gegeven de kwaliteit en het grote aantal schilderijen. Van Battel kreeg uiteindelijk 1024 ponden en 16 stuivers in plaats van de 1092 ponden en 6 stuivers die hij vroeg.⁸² De werkzaamheden van Van Battel aan het handschrift zijn vanwege het conflict uitvoerig beschreven. Op basis van deze beschrijvingen is gesuggereerd dat het een handschrift zou kunnen betreffen in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek Brussel.⁸³ Het was in elk geval niet de eerste maal dat Jan van Battel een handschrift verluchtte. In 1536 werd Jan betaald voor eenzelfde opdracht. Hoewel het dan wel om een “grant livre de parchemin” gaat, was het werk van de schilder ditmaal minder arbeidsintensief en prestigieus, voor de prijs van ruim 85 ponden.⁸⁴

De diversiteit aan producten uit het atelier van Jan van Battel was groot: van schilderijen, wapenborden, muurschilderingen en de verluchting van handschriften tot de beschildering van praalwagens, gewelven, balken, vensters, banieren, trompetvanen en de ontwerpen voor zegels. Kennis en kunde op het gebied van materialen en technieken moet een vereiste zijn geweest voor een schilder en atelier dat werkte met zeer verschillende materialen als hout, pleisterwerk, textiel, metaal, perkament, was en glas. De bewaard gebleven opdrachten refereren vooral, maar niet uitsluitend, aan heraldische voorstellingen. De archieven laten bovendien zien dat kleine en grote, eenvoudige en prestigieuze opdrachten elkaar afwisselden. In dit hele, brede spectrum zijn presentatie en representatie van de opdrachtgever de verbindende factoren.

De heraldisch schilder

Anders dan enkele vijftiende-eeuwse voorgangers aan het Bourgondische hof, zoals Hue de Boulogne en Pierre Coustain, is de Mechelse heraldische schilder Jan van Battel tegenwoordig nauwelijks nog gekend. Toch moet hij gezien de aard van de enkele bewaard gebleven werken en de opdrachten zoals die uit de archieven bekend zijn, in de eerste helft van de zestiende

eeuw als hofschilder onder keizer Karel V – en daarvoor als schilder voor Margareta van Oostenrijk – naam en faam hebben gehad in Mechelen en omstreken.

Dat er tot nog toe weinig aandacht was voor deze schilder, is te verklaren door een drietal factoren die onderling samenhangen: het specialisme, de bronnen en het historisch onderzoek. Inherent aan het specialisme van de heraldisch schilder is dat het meestal werken van tijdelijke aard zijn en dat er nauwelijks een fysiek oeuvre is overgeleverd dat bestudeerd kan worden. Het bestaan van Jan van Battel blijkt vooral in de archieven. Ook inherent aan het specialisme is de onderbelichting of onderwaardering van heraldisch werk door kunsthistorici. Vanuit esthetisch oogpunt is die misschien begrijpelijk, maar vanuit historisch en artistiek oogpunt niet. Het werk van Jan van Battel was uitermate belangrijk voor een opdrachtgever als Karel V. Met zijn wapen presenteerde de vorst zich en door zijn wapen liet hij zich representeren. Dat maakt het wapen een eminent visueel machtsinstrument. In heersersportretten en verwante voorstellingen uit de late middeleeuwen of vroegmoderne periode ontbreekt het wapen dan ook zelden. Dan is er nog de artistieke waarde die objecten als de triptieken en de Gulden-Vliesborden vertegenwoordigen. Uit het stilistisch en technisch onderzoek tijdens de restauratie en conservering van de Haagse serie van Van Battel, zijn de hoge kwaliteit van het schilderwerk, de technieken en de materialen naar voren gekomen. Dit zijn precies de factoren waaraan de vakbekwaamheid en artistieke vaardigheden van een schilder zouden moeten worden afgemeten, en dus niet aan het genre van de voorstelling.

In het moderne hiërarchisch denken over schilderkunst bevindt de heraldisch schilder – vaak als ‘decoratieschilder’ geclassificeerd – zich ergens onderaan de ladder. Tijd voor herwaardering? De functie van het wapen en de vakbekwaamheid van de schilder zoals die tot uiting komen in het oeuvre van Jan van Battel, vragen vooral om een herpositionering van de heraldische schilderkunst in haar historische én artistieke context. Om die ten volle tot uiting te brengen, is allereerst een mentale omslag nodig in het denken over de schilderkunst uit de vijftiende en zestiende eeuw. Maar dat niet alleen. Voor een meer accuraat en compleet beeld is in praktische zin ook archiefonderzoek vereist. In het geval van de schilder die hier centraal staat, gaat het om een doorlichting van de Mechelse archieven van de stad, de kerkelijke instellingen en de ambachten. Een systematische en volledige analyse van de hertogelijke archieven zal zeker nog meer vondsten opleveren. Laat deze bijdrage een eerste aanzet zijn tot nader onderzoek naar de schilder, de ondernemer en de persoon Jan van Battel en al die andere in de vergetelheid geraakte specialisten in de heraldische schilderkunst.

Bijlage

Het oeuvre van Jan van Battel

JAAR	OPDRACHT	CONTEXT	ARCHIEF
1504	Decoratie Sint-Goedelekerk Brussel voor herdenkingsdienst Isabella I van Castilië (1451-1504) in Brussel (januari 1505) [zie hieronder]	hof	AGR Brussel, Chambre des comptes Lille, Register F 191 [kwitantie] (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 244); AGR Brussel, BE-A0510 / I 002, nr. 1878, fol. 171r-172v [= afschrift door Gachard, Pinchart en Nelis 1837-1931]*
1505	Schilderingen (“paintres et peintures”) voor herdenkingsdienst overleden koningin van Castilië (Isabella I van Castilië, 1451-1504) in Sint-Goedelekerk Brussel (januari 1505), geleverd aan Jacob van Lathem [zie hierboven]	hof	ADN Lille, B 2191 (1505), fol. 370v-371r
1505	Driehonderd grote blazoenen voor herdenkingsdienst overleden koningin van Castilië (Isabella I van Castilië, 1451-1504) in Sint-Goedelekerk Brussel (januari 1505), geleverd aan Jacob van Lathem [zie hierboven]; patronen met wapens koning (Ferdinand II van Aragón, 1452-1516) en nieuwe prinses (Johanna van Castilië, 1479-1555)	hof	ADN Lille, B 2191 (1505), fol. 380v-381r
1506	Banieren, vaandels, en wapenrokken enz. met wapens voor herdenkingsdienst overleden koning van Castilië (Filips de Schone, 1478-1506) in Brussel (maart 1506) [zie hieronder]	hof	ADN Lille, B 2197 (1506), fol. 332v-333r (november)
1506 (betaling 1507)	Banieren, vaandels, en acht wapenrokken enz. met wapens voor herdenkingsdienst overleden koning van Castilië (Filips de Schone, 1478-1506) in Brussel (maart 1506), zie kwitantie november 1506 [zie hierboven]	hof	ADN Lille, B 2201 (1507), fol. 145r (maart)
1508	Schild, blazoenen en patronen met wapens	hof	ADN Lille, B 2207 (1508), fol. 329v-330r
1509	Decoratie Sint-Jacob-op-de-Koudenberkerk Brussel voor herdenkingsdienst Koning van Engeland (Hendrik VII, 1457-1509)	hof	AGR Brussel, Chambre des comptes Lille, Collection des acquits des comptes de la recette générale des finances (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 243)

1509	Wapen en (kinder)schilderingen voor Karel V en zijn zussen, o.a. een kinderwagentje («chariot»)	hof	AGR Brussel, Chambre des comptes Lille, Collection des acquits des comptes de la recette générale des finances (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 243)
1510	Gewelfschildering boven hoofdaltaar in koor van Sint-Jan-Baptist-en-Evangelistkerk Mechelen	stad	Parochierekeningen, 1510 (vlg. Neeffs 1874, 277)
1512	Wapen Karel V voor Sint-Romboutskerk Mechelen	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1511-1512, fol. 209r (19 juni)
1514	Reis als bode ("messagier") naar heer van Fiennes (Jacob II van Luxemburg) om gesloten brieven te bezorgen namens "Madame" (Margareta van Oostenrijk?)	hof	ADN Lille, B 2237 (1514), fol. 232r (augustus)
1514-1515	Verschillende betalingen voor diverse reizen naar Brussel (door Jean van der Wyck) pour "composer et achever des tableaux qu'il avait sur le chevalet" (vlg. Neeffs 1876 (dl. 1), 136)	hof	ADN Lille, 1514-1515 (vlg. Neeffs 1876 (dl. 1), 136)
1516	Ontwerp patronen zegel en tegenzegel van koning (Karel V als koning van Spanje)	hof	AGR Brussel, Collection des acquits des comptes du grand sceau (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 244)
1516	Vernis en vergulding triomfwagen voor herdenkingsdienst Koning van Aragón (Ferdinand II, 1452-1516)	hof	ADN Lille, B 2251 (1516), fol. 373r (maart)
1516	Werkzaamheden en schilderijen 1 mei, overige schilderijen waaronder wapens		ADN Lille, B 2251 (1516), fol. 388r (juni)
1517-1518	Triptiek met Karel V als jonge koning van Spanje, voor rentmeesterskamer Mechelse stadhuis [Musea & Erfgoed Mechelen, inv. S/0010]; portret Karel V	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 224r
1517-1518	Restauraties ("herveruwende ende reparerende") aan banieren en vaandels ("standaerden") in koor en transept Sint-Romboutskerk Mechelen; portret Karel V	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 227v
1517-1518	Wapens ("wapenen") van adellijke deelnemers aan toernooi op grote plein in Mechelen, voor de Beyaert-zaal	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 231r
1517-1518	Beschildering kamers, vensters, deuren, portalen, schouwen, balken en ribben in het paleis van Savoye in Mechelen, voor Margareta van Oostenrijk; samen met Pauwel Tuback	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 232r
1518-1519	Herstel beschadigd venster in "my vrouwen camere" van het Hof van Savoye	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1518-1519, fol. 228r

1519	Gulden-Vliesborden kapittel 1519 Barcelona	hof	ADN Lille, B 3336 (1519-1520), fol. 120r-120v (nieuw: 117r-117v)
1520	Beschildering slee/wagen met devies, embleem en vlammen voor Don Fernando (Ramón Folch, hertog van Cardona?), met beschildering en vergulding vier putti ("enfans"); betaling voor beeldsnijder; patronen voor vaandels, banieren en windvanen voor schip voor reis naar koning van Denemarken (Christiaan II)	hof	ADN Lille, B 2294 (1520), fol. 306r (februari)
1520	Tien grote en tientallen kleine(re) blazoenen en andere objecten voor herdenkingsdienst Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519) in Sint-Pieterskerk Mechelen	hof	ADN Lille, B 2294 (1520), fol. 356r-356v (januari)
1525	Wapenrokken Karel V en wapenkoning OGV	hof	ADN Lille, B 2328 (1525), fol. 267v (juli)
1526	Gewelfschildering ("les bastons du chiel") van het "St-Sacrement" (kapel Sint-Goedelekerk Brussel?) [NB: betaling aan JACOB van Battel]	hof	ADN Lille, B 3476 (1526-1527), cartons
1527	Decoratie kerk (Sint-Pieterskerk Mechelen?) t.b.v. herdenkingsdienst hertog van Bourbon	hof	AGR Brussel, Chambre des comptes Lille (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 243)
1527-1531	Trompetvanen, wapenrokken, wimpels, schilden, toernooiharnassen, paardenharnas en vele andere objecten; werkzaamheden voor uitvaart van hertogs eerste ridder Filip De Beaume, waaronder een imperiale banier [NB: betaling aan JACOB van Battel]	hof	ADN Lille, B 3350 (1527-1531?), fol. 172r
ca. 1530(?)	Triptiek met Karel V als Rooms-Duits keizer [Deutsches Historisches Museum Berlijn, inv. Gm 2003/7.1-3]		
1530	Eiken wapenborden t.b.v. uitvaart Margareta van Oostenrijk	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1530-1531, fol. 217v
1531	Gulden-Vliesborden kapittel 1531 Doornik [NB: betaling aan Jacob van Battel]	hof	ADN Lille, B 2363 (1531), fol. 345r-347r (december)
1532-1533	Herstel banieren van de overleden koning Filips (Filips de Schone, 1478-1506)	stad	SA Mechelen, stadsrekeningen, 1532-1533 (vlg. Neeffs 1876 (dl. 1), 139)
1535-1536	Verluchting handschrift (wapenboek) met vijf soevereinen Orde Gulden Vlies, hun wapens (groot) en de wapens van de overige ridders (klein) t/m 1535	hof	ADN Lille, B 2392 (1535-1536), fol. 581v-582v (oktober 1536)

1545	Beschildering wapenrokken voor Orde Gulden Vlies, kapittel 1545 Utrecht (betaling betreft stof geleverd door Antoine de Zélande) [NB: betaling aan JACOB van Battel]	hof	ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 409v (juli)
1545	Voor volgend Gulden-Vlieskapittel (1546 Utrecht) wapenborden ("tableaux") hertog en ridders Orde Gulden Vlies; wapenrokken [NB: betaling aan JACOB van Battel]	hof	ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 412r-413r (juli)
1545	Gulden-Vliesborden Grote Kerk Den Haag (ter herinnering aan kapittel 1456) [Grote Kerk Den Haag]	hof	ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 413r-413v (juli)
1545	Werkzaamheden Sint-Goedelekerk Brussel t.b.v. herdenkingsdienst prinses van Spanje (Maria van Portugal, 1527-1545), een aantal blazoenen en ruitvormige wapens, patronen enz. [NB: betaling aan JACOB en JAN van Battel]	hof	ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 416v-417r (september)
1545	Tientallen blazoenen vorst (Karel V), enkele wapenrokken enz. [NB: betaling aan JACOB en JAN van Battel]	hof	ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 421v-422r (september)
1546	Gulden-Vliesbord Pedro de Cardona voor Grote Kerk Den Haag (ter herinnering aan kapittel 1456)	hof	ADN Lille, B 2454 (1546), fol. 150v (januari)
1546	Gulden-Vliesborden kapittel 1546 Utrecht [NB: betaling aan JACOB van Battel]	hof	ADN Lille, B 2454 (1546), fol. 151v-152v (januari)
1549-1552	Verluchting handschrift met wapens, figuren en andere elementen (portretten soevereinen door schilder uit Valenciennes). De onderstaande documenten uit de periode 1549-1552 getuigen van deze opdracht:	hof	
	* Betaling(en) 1549:		ADN Lille, B 2476 (1549), 261r-261v
	* Kwitantie Jan van Battel 1549:		AGR Brussel, Chambre des comptes Lille, F 220 (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 245)
	* Betaling(en) 1550:		ADN Lille, B 2482 (1550), fol. 314v-315r
	* Betaling(en) 1550:		AGR Brussel, Chambre des comptes Lille, Register F 231 (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 245)
	* Kwitantie Jan van Battel 1550:		AGR Brussel, Collection des acquits des comtes, Register F 230 (vlg. Pinchart 1860 (dl. 1), 245)

	* Betaling(en) 1552:		ADN Lille, B 2493 (1552), fol. 840r-840v
	* Betaling(en) 1552:		ADN Lille, B 2493 (1552), fol. 844r-844v
	* Rapport over conflict prijsverhoging door Jan van Battel in 1552:		AGR Brussel, Collection des acquits des comptes (vlg. Pinchart 1863 (dl. 2), 213-215)
1554	Herplaatsing en vervanging ("remectre et refaire") enkele Gulden-Vliesborden Utrecht (kapittel 1546)	hof	ADN Lille, B 2504 (1554), fol. 243r (december)
1555	Restauratie en herplaatsing ("nectoier, racoustrer et remectre en outre") Gulden-Vliesborden Utrecht (kapittel 1546)	hof	ADN Lille, B 2510 (1555), fol. 642v

*NB: Waar ik de betaling/kwitantie niet zelf geraadpleegd heb, is de betreffende literatuur vermeld als: (vlg.)

Literatuur: Pinchart 1860 (dl. 1), 243-245; Pinchart 1863 (dl. 2), 212-215; Neeffs 1874, 277; Neeffs 1876 (dl. 1), 136-140, 276; Leglay, Desplanque, Dehaisnes en Finot 1885 (dl. V), 27, 62, 131, 154, 164, 170, 182-183; Leglay, Desplanque, Dehaisnes en Finot 1892 (dl. VII), 240; Leglay, Desplanque, Dehaisnes en Finot 1895 (dl. VIII), 129; Coninckx 1907; Wilenski 1960 (Flemish painters, dl. 1, 102-103; Tourneur-Nicodeme 1963, 106 en afb. X (Jan van Battel wordt niet genoemd); Cat. tent. 1971 Leuven, 260-263 (G. Delmarcel); Cat. tent. 1987 Mechelen (De Habsburgers en Mechelen), 28 (fig.), 65 (cat. 44); Bergmans 1998, 324-325; Cat. tent. 2001-2002 Toledo (Carolus), 190 (cat. 13, Juan Luis González García); Eichberger 2002 (Leben mit Kunst), 95-96, 108, 147-148, 445-446; Cat. tent. 2005 Mechelen (Dames met Klasse), 87-88 (cat. 24); Cat. tent. 2006 Berlijn en Maagdenburg (Heiliges Römisches Reich), 91-92 (cat. II.28); Cat. tent. 2012-2013 Berlijn (Im Atelier der Geschichte), 35, cat. nr. 35 (Brigitte Reineke); Hüsken 2014; Kruij 2015, 40-45.

[Voor volledige annotaties, zie noten artikel]

Eindnoten

- 1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van mijn proefschrift over heraldiek, politiek en kunst onder de Bourgondische hertogen, in het bijzonder over de Gulden-Vliesborden. Mijn dank aan o.a. de medewerkers van het Mechelse Stadsarchief en de instellingen en personen die hun beeldmateriaal genereus ter beschikking stelden.
- 2 H. CONINCKX, 'Notes d'art. A - A propos du Chapitre de la Toison d'Or; tenu à Malines en 1491. - Hugues de Boulogne; Pierre Coustain; Jean Hannequart; Vranque; Baudouin van der Wyct, alias van Battele; Rombaut van Parcke; Henri de Kale; Jacques van Lathem; Jacques et Jean van Battele; Michel Coxcie, peintres. B - Au fil des comptes de la corporation des poissonniers', in *Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*, dl. 17, 1907, p. 52-101.
- 3 H. JOOSEN, 'In memoriam H.J.-B. Coninckx', in *Handelingen van den Koninklijken Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* (= HKKOLKM), dl. 45, 1940, p. 43-56; Id., 'Coninckx Hyacinthe', in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 3, 1968, p. 192-195. Voor de artikelen van Coninckx, zie: Index Handelingen op de website van de Kring: <http://www.oudheidkundigekring.be/mechelen/publicaties/index>, geraadpleegd: juni 2014.
- 4 CONINCKX, 'Notes d'art', p. 61-62. Over het kapittel in Mechelen: Baron DE REIFFENBERG, *Histoire de l'orde de la Toison d'or depuis son institution jusqu'à la cessation des chapitres généraux: tirée des archives mêmes de cet ordre et des écrivains qui en ont traité*, Brussel, 1830, p. 187-215; Kanunnik G. VAN CASTER, 'Le Chapitre de la Toison d'or, tenu à Malines en 1491', in *Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*, dl. 11, 1901, p. 241-281; R. DE SMEDT, 'Le 15e chapitre de l'Ordre de la Toison d'Or', in *HKKOLKM*, dl. 95, 1991, afl. 2 (Internationaal symposium "De Orde van het Gulden Vlies te Mechelen in 1491"), p. 3-38.
- 5 Voor een suggestie van de volgorde – die overigens betwist kan worden –, zie: A. S. KORTEWEG, 'La localisation des sièges des chevaliers dans les stalles des églises de 1431 à 1491', in P. COCKSHAW en Ch. VAN DEN BERGEN-PANTENS, *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société*, Turnhout, 1996, p. 209-220.
- 6 CONINCKX, 'Notes d'art', p. 66-70; Ch. VAN DEN BERGEN-PANTENS, 'Les tableaux armoriés commémorant les chapitres de la Toison d'Or. La place de la série malinoise dans leur évolution', in *HKKOLKM*, dl. 85, 1981, p. 91-101; Id., 'De wapenborden ter herinnering aan de kapittels van het Gulden Vlies. Plaats van de Mechelse reeks in hun evolutie', in *De Habsburgers en Mechelen* (Tent. cat. Stedelijk Museum Hof van Busleyden), Mechelen, 1987, p. 23-30; F. DE GRUBEN, *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignonne (1340-1477)*. (Mediaevalia Lovaniensia, serie 1, deel XXIII), Leuven, 1997, p. 64-66.
- 7 E. NEEFFS, 'Les blasons des chevaliers de l'ordre de la toison d'or, conservées dans l'église de Saint-Rombout, a Malines', in *Messenger des sciences historiques ou archives des arts et de bibliographie de Belgique*, 1878, p. 175. Toeschrijving overgenomen door tijdgenoten, zie bv.: VAN CASTER, 'Le Chapitre de la Toison d'or', p. 242. Toeschrijving afgewezen door CONINCKX, 'Notes d'art', p. 63-75. Coninckx denkt aan Pierre Coustain (Pieter Coustens) of, indien het sterftejaar van 1487 correct is, een schilder in de omgeving van Coustain.
- 8 Reeds gesuggereerd, maar niet ondersteund met archiefstukken door: VAN DEN BERGEN-PANTENS, 'Les tableaux armoriés', p. 91-101; Id., 'De wapenborden', p. 29; DE SMEDT, 'Le 15e chapitre', p. 29.
- 9 Archief Départementales du Nord (= ADN), Lille, B 2148 (1494), fol. 180r; B 2185 (1505), fol. 219r-220r. Voor een samenvatting van de opdracht in 1494, zie ook: CONINCKX, 'Notes d'art', p. 70.
- 10 A. LEGLAY, A. DESPLANQUE, C. DEHAISNES en J. FINOT (red.), *Inventaire sommaire des archives départementales (du Nord) antérieures a 1790. Nord. Archives Civiles - serie B. Chambre des Comptes de Lille*, Lille, 1865-1895.
- 11 ADN Lille, B 2454 (1546), fol. 150v; CONINCKX, 'Notes d'art', p. 73.
- 12 De hertogstitel ("duc de Cardonna") in de betaling is een zestiende-eeuwse misvatting. Deze titel werd niet gevoerd door de vijftiende-eeuwse Pedro de Cardona, graaf van Golsano, maar door twee zestiende-eeuwse Gulden-Vliesridders: Fernando Ramón Folch en Alfonso d'Aragón.

- 13 Overgenomen in bv.: U. RÖMER in *Allgemeines Künstlerlexikon*, München (Saur), 1993, dl. VII, p. 483.
- 14 Restauratie en conservering: Stichting Restauratieatelier Limburg (SRAL), onder leiding van Gwendoline Fife. Kunsthistorisch onderzoek: Marjolijn Kruij (Radboud Universiteit Nijmegen). Dendrochronologisch onderzoek: Peter Klein (Universität Hamburg). Zie voor dit project: www.1456.nl en www.grotekerkdenhaag.nl. Zie ook: M. KRUIP, 'Gulden-Vliesborden in Den Haag: restauratie en interpretatie', in *Heraldisch Tijdschrift*, jg. 21, 2015, nr. 2, p. 40-45.
- 15 Zie voor kapittel 1456: DE GRUBEN, *Les chapitres*, p. 270-287; S. DÜNNEBEIL, *Die Protokollbücher des Ordens vom Goldenen Vlies*, dl. 1: 'Herzog Philipp der Gute 1430-1467. Mit den Aufzeichnungen des Wappenkönigs Toison d'or, Regesten und dem Text der Ordensstatuten', (Instrumenta, 9), Stuttgart, 2002, p. 112-122.
- 16 Voor de brand, zie bv.: BOISSEVAIN en NIGTEN, *De Grote- of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*, Zwolle, 1987, p. 29-32. Ook in dit boek wordt ten onrechte gesuggereerd dat mogelijk een deel van de originele, vijftiende-eeuwse serie Gulden-Vliesborden de brand heeft doorstaan.
- 17 DE REIFFENBERG, *Histoire de l'orde de la Toison d'or*, p. 397. Het verzoek is niet gedateerd door baron de Reiffenberg, maar is gepresenteerd tussen twee berichten van 5 december 1543 en 17 april 1544.
- 18 Voor de reis, zie: P. VAN PETEGHEM in R. DE SMEDT (red.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle: notices bio-bibliographiques*, (Kieler Werkstücke. Reihe D, Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, 3), Frankfurt am Main, 2000, p. 114-115.
- 19 PB 1, fol. 36v, 37r. Zie: DÜNNEBEIL, *Die Protokollbücher*, p. 114.
- 20 ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 413r-413v.
- 21 ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 411v-412r.
- 22 Van Battel overschilderde niet het eerste paneel, maar beschilderde een nieuw paneel. Blijkens de betaling in 1546 kreeg hij naast het schilderwerk ook het hout betaald. Dit wordt bevestigd door materieel onderzoek, zie: Stichting Restauratieatelier Limburg (G. FIFE), *Research and Treatment Reports Golden Fleece The Hague: N11 (Pedro de Cardona)*, Maastricht, 2013; P. KLEIN, *Report dendrochronological analyses of the shields of the Grote Kerk*, Hamburg, 2013.
- 23 M. KRUIP, *Kunsthistorische rapporten Restauratieproject Gulden-Vliesborden Den Haag*, Nijmegen, 2010-2013. Opmerkelijk is de aanwezigheid van het wapenbord van Robert, heer van Massemen, die reeds in 1430 stierf vóór het eerste kapittel in Lille werd gehouden. Opmerkelijk is ook de afwezigheid van het wapenbord van Jan II, hertog van Alençon, graaf van Perches, die in 1456 lid was van de ridderorde. Samenvattingen van het onderzoek per schilderij op: www.1456.nl.
- 24 Van de vier originele Gulden-Vliesborden van het kapittel in 1481 zijn er twee in het bezit van het Rijks Museum Amsterdam (sinds 1987 in langdurige bruikleen aan het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch) en twee bevinden zich in de privécollectie van de familie Van de Mortel (Oostelbeers).
- 25 STADSARCHIEF MECHELEN (= SAM), Parochieregisters, Sint-Romboutsparochie, Begrafenissen, reg. 34, p. 77 (7-7-1557).
Voor geboortejaar en afkomst van de schilder, zie: E. NEEFFS, *Histoire de la peinture et de la sculpture à Malines*, Gent, 1876, dl. 1, p. 140-141; *Allgemeines Künstlerlexikon* (= AKL) online: Battel, Jean van (der Jüngere) (zie ook: AKL VII, 1993, 483; ThB III, 1909, 42), geraadpleegd: september 2014.
- 26 SAM, *K. Impôts maisons, I 1: Dboeck vanden imposten vanden thiensten ende twintichste penninghen van allen die huysen ende hueringhen vande stadt van Mechelen ende van voerghuchte van dien*, (aangevat op 23 juli 1544), fol. 25v. Online: <http://www.dewarevrienden.net/DWV/Bestanden/Huizenbelasting1544.pdf>, geraadpleegd: augustus 2014.
De kapelaan van de Sint-Romboutsparochie is eveneens Jan van Battel geheten.
- 27 NEEFFS, *Histoire de la peinture*, dl. 1, p. 132-136; AKL online: Battel, Baudouin van (zie ook: AKL VII, 1993, 482; ThB III, 1909, 42), geraadpleegd: september 2014.

- 28 AKL online: *Battel, Jacques van* (zie ook AKL VII, 1993, 483; ThB III, 1909, 42) geraadpleegd: september 2014.
- 29 NEEFFS, *Histoire de la peinture*, dl. 1, p. 132 en 135.
- 30 CONINCKX, 'Notes d'art', p. 63-65.
- 31 SAM, Stadsrekeningen, 1530-1531, fol. 217v: "Jannen verwycyt al(ia)s van battele"; ADN Lille, B 2392 (1536), fol. 581v: "Jan van der Wyck, alias Battele".
A. PINCHART, *Archives des Arts, Sciences et Lettres*, dl. 1, Gent, 1860, p. 243, noot 1: de kwitanties zijn ondertekend met "Jean van der Wyck" of "Van der Wyckt, alias Battel".
- 32 Koninklijk Archief Brussel, kwitantie. Zie: PINCHART, *Archives des Arts, Sciences et Lettres*, dl. 2, Gent, 1863, uitvouwwel tussen p. 6-7. Overgenomen in: CONINCKX, 'Notes d'art', p. 87.
- 33 M. PHILIPPA e.a. (red.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam, 2003-2009.
- 34 SAM, Parochieregisters, Sint-Romboutsparochie, Begrafenissen, reg. 33, 149 (10-04-1516).
- 35 Bv.: ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 421v-422r: "Jacques et Jehan van Battele".
- 36 ADN Lille, B 2504 (1554), fol. 342r-342v. ADN Lille, B 2510 (1555), fol. 642v.
- 37 Kwitantie Jan van Battel volgens PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243-244: SA Brussel, Chambre des comptes, Register F 191 (1504).
- 38 ADN Lille, B 2191 (1505), fol. 370v-371r, 380v-381r.
- 39 ADN Lille, B 2251 (1516), fol. 373r.
- 40 ADN Lille, B 2251 (1516), fol. 373v-374v.
- 41 ADN Lille, B 2185 (1505), fol. 219r-220r.
Gulden-Vliesborden Middelburg (1505) zijn tien jaar na dato vervaardigd: ADN Lille, B 2242 (1515), fol. 356v-357r.
De betaling van de Gulden-Vliesborden voor Brussel 1516 is niet terug te vinden. Wel leverde Jacob van Lathem andere producten voor dat kapittel. Zie bvb.: ADN Lille, B 2267 (1517), 366r-366v (juli).
- 42 ADN Lille, B 3336 (1518-1520), fol. 117r-117v (120r-120v vlg. oude foliëring) (1519).
- 43 SAM, Stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 232r: "Item, betaelt Jannen van battele ende pauwels Tueback schilders van diuersschen cameran, vensteren, doeren, poertalen, schouwen, balcken ende ribben int hoff van sauoeijen te schilderen met blauwen ende gheelen damast de doeren ende vensteren buyte ende binnen gruen te veruennen ende de balcken ende ribben bouen met gulden magriete met eender A daer bouen van fynen goude gheleet / xv L. xvj s^{en}".
- 44 SAM, Stadsrekeningen, 1530-1531, fol. 217v: "Item betaelt Jannen verwycyt alias van battele van eycken wapenen te maken / costen xxxv sols".
- 45 PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243; NEEFFS, *Histoire de la peinture*, dl. 1, 136.
- 46 PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243-244; NEEFFS, *Histoire de la peinture*, dl. 1, 136; G. DELMARCEL in J. CRAB e.a., *Aspekten van de Laatgotiek in Brabant*, (Tent. cat. Stedelijk Museum Leuven), Leuven, 1971, p. 260-262.
- 47 Al eerder dan 1519-1520 zoals beschreven staat door U. RÖMER in *Allgemeines Künstlerlexicon*, 1993, dl. VII, p. 483. PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243 dateert dit pas in 1549-1550.
- 48 M. WARNKE, *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*, Keulen, 1996 (1e ed. 1985).
- 49 T.-H. BORCHERT, 'Mythe en documenten', in: S. KEMPERDICK en F. LAMMERTSE (red.), *De weg naar Van Eyck*, (Tent. cat. Boijmans van Beuningen), Rotterdam, 2012, p. 83-88.
- 50 ADN Lille, B 2237 (1514), fol. 232r.
- 51 J.-M. CAUCHIES, '107. Jacques II de Luxembourg, seigneur de Fiennes, de Zottegem, d'Armentières et d'Erquinghem', in De SMEDT (red.), *Les chevaliers de l'Ordre*, p. 251-252.
- 52 L. VAN DEN BERGH, *Correspondance de Marguerite d'Autriche : gouvernante des Pays-Bas avec ses amis, sur les affaires des Pays-Bas de 1506-1528*, 2 dln, Leiden, 1845-1847.

- 53 E. NEEFFS, 'Chronique artistique de l'église de Saint-Jean, à Malines', in *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 13, 1874, p. 263-307, m.n. 277; A. BERGMANS, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw: studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken*, (KADOC-artes, 2), Leuven, 1998, p. 324-325.
- 54 NEEFFS, *Histoire de la peinture*, dl. 1, p. 139 ("retoucher"). Deze betaling vond ik niet terug in de Mechelse stadsrekeningen.
- 55 ADN Lille, B 2197 (1506), fol. 332v-333r (november); ADN Lille, B 2201 (1507), fol. 145r (maart).
- 56 PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243-245; Id., dl. 2, p. 212-215; NEEFFS, *Histoire de la peinture*, dl. 1, p. 135-141; CONINCKX, 'Notes d'art'.
- 57 Wel verwerkte Coninckx de delen V en VIII.
- 58 LEGLAY, A. DESPLANQUE, C. DEHAISNES en J. FINOT (red.), *Inventaire sommaire*.
- 59 PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243.
- 60 Bvb. ADN Lille, B 2510 (1555), fol. 642v.
- 61 SAM, Stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 224r: "Item Betaelt Jannen van battele schildere van een tauereel jeghen hem ghecocht ter stadt behoef hanghende inde Rintmeesters camere daer alle de landen vanden Coeninck in gheschreven ende gheschildert staen xx philips gulden Coempt op met eenen philips gulden de seluen ghegheuen van eenen anderen tauereellen te makene daer de Coeninck in gheconterfeyt es tsamen op / vj £ xj schellingen iij deniers groten".
- 62 Dit triptiek is diverse malen geëxposeerd. Zie bv. G. DELMARCEL in J. CRAB e.a., *Aspekten van de Laatgotiek in Brabant*, p. 260-263; B. STROOBANTS in D. EICHBERGER (red.), *Dames met Klasse. Margareta van York. Margareta van Oostenrijk*, (Tent. cat. Lamot Mechelen), Leuven, 2005, p. 87-88; W. HÜSKEN, 'Kunstwerk in de kijker (XII): Jan van Battel, Triptiek met Karel van Habsburg', in *Mededelingenblad Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, jg. 45, 2014, nr. 4, p. 14-15.
- 63 DELMARCEL, *Aspekten van de Laatgotiek in Brabant*, p. 262.
- 64 C. STROO, *De celebratie van de macht. Presentatieminiaturen en aanverwante voorstellingen in handschriften van Filips de Goede en Karel de Stoute*, Brussel, 2002, p. 107.
- 65 F. CHECA (red.), *Carolus*, (Tent. cat. Museo de Santa Cruz), Toledo, 2000, p. 190, cat. nr. 13; H. OTTOMEYER, J. GÖTZMANN en A. REISS (red.), *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962-1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806*, (Tent. cat. Deutsches Historisches Museums Berlin en Maagdenburg), Dresden, 2006, p. 91-92, cat. nr. II. 28; B. REINEKE, 'Wappentafel aus dem spanischen Korrespondenzbüro Kaiser Karls V, 1540/1550, nach Jan van Battel', in S. BENEKE, B. REINEKE, D. VORSTEHER-SEILER en Th. WEISSBRICH (red.), *Im Atelier der Geschichte. Gemälde bis 1914 aus der Sammlung des Deutschen Historischen Museums*, (Tent. cat. Deutschen Historischen Museums), Dresden, 2012, cat. nr. 35.
- 66 Bvb. REINEKE, 'Wappentafel', cat. nr. 35.
- 67 M. KOCKEN, *Catalogus van de tentoongestelde schilderijen in het Hof van Busleyden*, Mechelen [1962], p. 5, nr. 4, afb. VII. In verschillende publicaties staat dit exemplaar verkeerdelijk afgebeeld met een onderschrift dat verwijst naar het Mechelse triptiek van 1517. Zie: R. FONCKE, *Mechelen de Heerlijke*, Mechelen, 1947, p. 195; J. LEFÈVRE, 'Charles-Quint', in *HKKOLKM*, dl. 59, 1955, p. 55.
- 68 PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 243-245; DELMARCEL, *Aspekten van de Laatgotiek in Brabant*, p. 262.
Voor het zegel, zie: M. TOURNEUR-NICODEME, 'Le sceau princier du futur Charles Quint', in *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 109, 1963, p. 103-111, pl. X.2.
- 69 SAM, Stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 224r: zie noot 64.
SAM, Stadsrekeningen, 1517-1518, fol. 227v: "Item Betaelt Jannen van battele schilder van zekere repatien ghedaen van herveruwende // ende reparerende die bannieren ende standaerden hangende tot sinte Romobout inden // choor ende int Cruyswerck met oeck eenen Coeninck Kaerle ghemaect op een // tauereel coste tsamen vj philips gulden / xxxviii schellingen".

- 70 ADN Lille, B 2476 (1549), fol. 261r-261v; ADN Lille, B 2482 (1550), fol. 314v-315r; ADN Lille, B 2493 (1552), fol. 840r-840v, 844r-844v.
Transcripties: PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 245 en dl. 2, p. 212-215; CONINCKX, 'Notes d'art', p. 82-87.
- 71 ADN Lille, B 2392 (1535-1536), fol. 581v-582v (oktober 1536).
- 72 Stichting Restauratieatelier Limburg (G. FIFE), *Research and Treatment Reports Golden Fleece The Hague: N14 (Reinoud II van Brederode)*, Maastricht, 2013; M. KRUIP, *Kunst-historische rapporten Restauratieproject Gulden-Vliesborden Den Haag: N14 (Reinoud II van Brederode)*, Nijmegen, 2010-2013.
- 73 ADN Lille, B 1982 (1445), fol. 207r. Transcriptie: DE GRUBEN, *Les chapitres de la Toison d'Or*, p. 490-491.
- 74 ADN Lille, B 2504 (1554), fol. 342r-342v.
- 75 ADN Lille, B 2510 (1555), fol. 642v.
- 76 In enkele gevallen bleek het wenselijk een latere overschildering te conserveren, bijvoorbeeld daar waar de originele verflaag ontbrak of wanneer incorrecte heraldische elementen in een vroeg stadium waren gecorrigeerd.
- 77 ADN Lille, B 3336 (1518-1520), fol. 117r-117v (120r-120v vlg. oude foliëring) (1519).
Reeds opgemerkt door baron A. van Zuylen van Nyevelt in: *Exposition de la Toison d'or à Bruges*, Brussel (Édition Définitive), 1907, p. 263-264.
- 78 Zie: J. AINAUD DE LASARTE, *El Toisó d'or a Barcelona*, Barcelona, 1949 (Biblioteca Guió d'or, 7), p. 68, 140 (nt. 4: de auteur bespreekt hier de mogelijke toeschrijving aan Jan van Battel); RAFAEL DOMÍNGUEZ CASAS, 'Arte y simbología en el Capítulo Barcelonés de la Orden del Toisón de Oro (1519)', in: RAFAEL DE SMEDT, JOOST VANDER AUWERA, JACQUES PAVIOT (red.), *Liber amicorum Raphaël de Smedt*, 4 dln, Leuven, 2001 (*Miscellanea Neerlandica*, 23-26), dl. 2, p. 173-204, m.n. p. 180 (met hulp van Jacob van Lathem?).
- 79 Voor de ingreep van 1748, zie: DOMÍNGUEZ CASAS, *Arte y simbología*, p. 181, 191.
- 80 ADN Lille, B 3336 (1518-1520), fol. 117r-117v (120r-120v vlg. oude foliëring) (1519): "*le patron d'un grand collier où il y a 52 blasons, timbres, heaumes et haussements*". Het gaat hier om de zogenaamde *potence* die in de Schat van de ridderorde bewaard wordt: Wenen, Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, inv. Dep. Prot. 4 (bruikleen Orde Gulden Vlies). Zie bvb.: Karel de Stoute (1433-1477). *Pracht en praal in Bourgondië* (Musée Historique Bern, Bruggemuseum Groeningemuseum Brugge, Kunsthistorisches Museum Wenen), S. Marti, T.H. Borchert en G. Keck (red.), Brussel, 2009, cat. 17, afb. 73.
- 81 ADN Lille, B 2448 (1545), fol. 409v-413r. In de eerste maanden van 1546 zijn ook kosten van dit kapittel te vinden.
- 82 ADN Lille, B 2476 (1549), fol. 261r-261v; ADN Lille, B 2482 (1550), fol. 314v-315r; ADN Lille, B 2493 (1552), fol. 840r-840v, 844r-844v.
Transcripties: PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. en dl. 2, p. 212-215; CONINCKX, 'Notes d'art', p. 82-87.
- 83 KBS Ms FS IX 93 LP. Suggestie (zonder bronvermelding): <http://www.christies.com/lotfinder/lot/heraldry-armorial-de-lordre-de-4747562-details.aspx?pos=196&intObjectID=4747562&sid>, geraadpleegd: november 2014.
- 84 ADN Lille, B 2392 (1535-1536), 581v-582v (oktober 1536). Transcriptie: PINCHART, *Archives des Arts*, dl. 1, p. 244-245.

